

MARKUS EBERHARTER 

 <https://orcid.org/0000-0001-8398-2270>

Uniwersytet Warszawski

markus.eberharter@uw.edu.pl

TŁUMACZE I ICH BIOGRAFIE – PYTANIA METODOLOGICZNE

Abstract

Translators and Their Biographies – Methodological Issues

This article considers the methodological issues of research in Translator Studies, that is, concerning translators themselves and their biographies. Above all in the perspective of the cultural turn of the 1990s, which led to a new understanding of both the translators themselves and their role in intercultural communication, undertaking and clarifying the principles of such research seems to be a consistent step in the theoretical development of the discipline of Translation Studies. The article lists and defines the most important aims and objectives of biographical research on translators. Also presented are specific research models and paradigms, which can be used to reconstruct and describe so-called translator biographies. Finally, the author considers to what extent it is advisable to combine facts about the life and activities of translators into larger and coherent biographical narratives. In this respect Translation Studies could benefit from the conclusions of Biographical Studies, particularly regarding the reliable and adequate use of data collected in biographical research.

Keywords: translators – biographical research, Translator Studies (methodology), sociology of translation (translator), literary biography

Słowa kluczowe: tłumacze – badania biograficzne, Translator Studies (metodologia), socjologia przekładu (tłumacz), biografika literacka

1. Wstęp

„Czemu (...) tak mało wiemy o osobach, które dla naszej kultury zrobiły i wciąż robią tak wiele? Kto stoi za polskim Nabokovem, Flaubertem, Máraim, Sebaldem (...)”, pyta w imieniu zapewne wielu czytelników Zofia Zaleska (2015: 5) w przedmowie do tomu *Przejęzyczenie. Rozmowy o przekładzie*, jednej z pierwszych publikacji poświęconych biografiami tłumaczy na polskim rynku. Tomy jak ten, przybliżając sylwetki znanych tłumaczek i tłumaczy¹, ich drogę do przekładu lub sposoby ich pracy, są wymownym świadectwem wzrastającej świadomości znaczenia pracy translatorskiej w obiegu literackim².

Podobnie w samym przekładoznawstwie tłumacz – najpierw jako niewidzialny element w procesie przekładu, później zaś już jako realna osobowość i agent w komunikacji międzykulturowej – staje się coraz bardziej widoczny i przesuwają się do centrum uwagi. Teorie ściśle lingwistyczne, dominujące w myśli przekładoznawczej w dekadach po 1945 roku, skupiały się wyłącznie na relacjach między tekstem wyjściowym i docelowym. Zakładały przy tym idealnego, bo niewidzialnego tłumacza – na co wskazał Andrew Chesterman w swoim kanonicznym już tekście pt. *The Name and Nature of Translator Studies*. Jak zauważył, jeszcze koncepcja Translation Studies Jamesa Holmesa z 1972 roku, założycielska dla dyscypliny, nakierowana była w dużej mierze na teksty, a nie na tych, którzy je wytwarzają (Chesterman 2009: 19). Natomiast każde z późniejszych – po Holmesie – podejść w większym lub mniejszym stopniu uwzględniło rolę tłumacza.

Zarówno w badaniach samego procesu przekładu oraz w teoriach funkcjonalistycznych, nakierowanych na produkt końcowy i jego cele, jak i w teoriach hermeneutycznych, dla których najważniejsze są kwestie rozumienia

¹ W dalszej części używam określenia „tłumacz” także w odniesieniu do tłumaczki.

² Oprócz innych takich publikacji (np. Pluszka [2016] lub – ukazująca tłumaczy jako ekspertów w ramach międzykulturowej komunikacji literackiej – de Bończa Bukowski/Zarychta [2021]) godne uwagi są wywiady opublikowane w internecie, m.in. cykl Stowarzyszenia Tłumaczy Literatury „Tłumacz o sobie” (<https://stl.org.pl/baza-wiedzy/tlumacz-o-sobie/>; 7.09.2022), a także gdański festiwal „Odnalezione w tłumaczeniu” (<http://odnalezionewtlumaczeniu.pl/>; 7.09.2022). Nie sposób w tym kontekście nie wymienić też książki *Trzy tłumaczki* Krzysztofa Umińskiego (2022), nie tylko ze względu na obszerność portretów (ok. 80–100 stron), ale także na obraną metodę: jako że dwie z portretowanych tłumaczek już nie żyją, autor (re-)konstruował ich biografię translatorską przede wszystkim na podstawie dokumentów i/lub rozmów np. z krewnymi i bliskimi.

oryginału przez tłumacza i wynikające stąd możliwości i uwarunkowania jego przekładu, osoba tłumacza stała się kluczowa dla całościowego rozumienia przekładu³. Wiązało się to z nowym myśleniem o tekście wyjściowym (mówimy tu przede wszystkim o przekładzie literackim): oryginał przestał być traktowany jako „nietykalny”, a zaczęto go postrzegać jako tekst domagający się, by nadać mu sens – w procesie lektury, interpretacji bądź przekładu. Tym samym narastały wątpliwości co do możliwości osiągnięcia jakiegokolwiek ekwiwalencji w przekładzie. Kluczowy dla podniesienia znaczenia tłumacza i uznania jego decydującej roli w procesie przekładowym okazał się tzw. zwrot kulturowy lat 90. XX wieku, co pokazuje m.in. Magda Heydel w swojej książce o przekładzie poetyckim w twórczości Czesława Miłosza (Heydel 2013: 21–40)⁴. To tłumacz w dużej mierze ma najważniejszy głos w kwestii, które dzieła i w jakim kształcie wejdą do kultury docelowej – stając się „rzecznikiem obcości”, jak ujął to Jerzy Jarniewicz, pisząc o rosnącej widzialności tłumaczy (Jarniewicz 2012: 9). Na decyzje tłumacza z kolei wpływają kulturowe, społeczne i historyczne uwarunkowania, od których sam w pewnym sensie zależy. Tak pojmowany przekład nie ogranicza się do samych tekstów, lecz staje się „operacją (...) między kulturami czy światopoglądami”, gdzie rozstrzygnięcia tłumacza mają również wymiar etyczny i wpływ społeczny (Heydel 2020: 28, 31–32). Tłumacz przestaje być zatem „wyłącznym reproduktorem tekstu wyjściowego w języku docelowym”, gdyż „bierze odpowiedzialność” za powstający przekład, jak to wyraził Klaus Kaindl (2021: 6) w pouczającym tekście poświęconym różnym ujęciom tłumacza w dyskursie przekładoznawczym. Do takiej koncepcji tłumacza nawiązuje wiele współczesnych teorii, jak np. podejścia socjologiczne, feministyczne, czy też postkolonialne.

Ponieważ tłumacze coraz częściej postrzegani są jako kluczowi agenci komunikacji literackiej i międzykulturowej, wzrasta też zainteresowanie nimi jako konkretnymi osobami wraz z ich biografiami. Inspirujące okazały się w tym zakresie m.in. badania nad tłumaczami ustnymi, zwłaszcza

³ Zaskakującym wyjątkiem są „Descriptive Translation Studies”, które – choć skupiały się na roli przekładu w docelowej kulturze (literackiej) – nie zwracały szczególnej uwagi na osobę tłumacza, jak stwierdza Kaindl (2021: 5), nawiązując do słów Theo Hermansa.

⁴ W innym tekście Heydel (2020: 27) przekonuje, że często dyskutowany w przekładoznawstwie „zwrot personalny” lub „zwrot ku tłumaczowi” nie powinien być traktowany jako osobny zwrot w dyscyplinie, lecz bardziej jako konsekwencja lub element m.in. wspomnianego *cultural turn*.

działającymi w sytuacjach kryzysowych (Heydel 2020: 29–35)⁵. Z kolei w odniesieniu do przekładu pisemnego Genghsen Hu (2004: 106–107, 115) upatruje w badaniach charakteryzujących się „skupieniem na tłumaczu” możliwości, by odejść od tradycyjnego badania relacji tekst wyjściowy⁶. W kontekście badań nad historią przekładu z kolei Anthony Pym (2009: 30) postuluje jej „humanizację”, a zatem „badanie najpierw tłumaczy, a potem tekstów” (*study translators, then texts*). Natomiast Kaindl (2021: 12) jako najważniejsze cechy tak zhumanizowanego podejścia wymienia m.in. „widoczność podmiotu” (*visibility of the subject*), „sprawczość” (*agency*) i „krytyczną subiektywność” (*reflected subjectivity*).

2. Cele „biografiki translatorskiej”

Zgodnie z założeniami biografiki naukowej znajomość życiorysu danej osoby dostarcza dodatkowych i ważnych informacji, pozwalających całościowo spojrzeć na jej dokonania i dzieła. Zalety takiego podejścia do tłumaczy i ich przekładów dostrzega też Pym, stwierdzając, że należy patrzeć na osoby zaangażowane w powstanie danego przekładu, żeby zrozumieć, jak do niego doszło w danym miejscu i czasie historycznym (Pym 2014: IX). Kluczowe jest tu słowo „zrozumienie”. Właśnie w nim Anna Legeżyńska upatruje wspólnego mianownika między „sztuką translacji i sztuką biografii”, gdyż:

Tłumaczenie przynosi nową (innojęzyczną) postać oryginalnego dzieła, biografia także jest wariantywna i nigdy ostateczna (...). Tłumacz, jak i biograf – rzecz jasna, w modelowym opisie – podejmują obowiązki twórcze. I biorą też na siebie autorską *odpowiedzialność* [wyróżnienie w oryginale – M.E.], potwierdzając ten fakt własnym nazwiskiem na tytułowej stronie, umieszczonym w drugiej kolejności za nazwiskiem autora oryginału czy bohatera biografii (Legeżyńska 2019: 15).

⁵ Małgorzata Tryuk opisała m.in. działalność tłumaczy ustnych podczas procesów sądowych przeciwko zbrodniarzom nazistowskim w powojennej Polsce (Tryuk 2012). Natomiast tom zredagowany przez Kölbl, Orlovą i Wolf (2020) jest poświęcony tłumaczeniu ustnemu i tłumacz(k)om w hiszpańskiej wojnie domowej.

⁶ Godna uwagi jest również książka Jerzego Brzozowskiego pt. *Stanąć po stronie tłumacza* (2011), który, rozwijając instrumentarium poetyki opisowej przekładu, pokazuje kreatywność i innowacyjność decyzji tłumaczy, a tym samym dowartościowuje ich pracę.

Badania Legeżyńskiej nad autorskimi kompetencjami tłumaczy przyczyniły się do wyeksponowania postaci tłumacza w procesie przekładu. Niemniej autorka uważa też, że „biografia tłumacza wydaje się materiałem mało przydatnym do interpretacji przekładu” (Legeżyńska 1999: 16) – w odróżnieniu do biografii autora oryginału. Taka opinia jest chyba zbyt kategoryczna, tak samo jak, również skrajny, pogląd o związku przyczynowym – w duchu dziewiętnastowiecznego pozytywistycznego determinizmu – między faktami z życia tłumacza a jego przekładami. Chodzi bowiem w pierwszej kolejności o uchwycenie tłumacza w konkretnej rzeczywistości społecznej lub kulturowej i o rozpatrywanie jego przekładów właśnie w tym kontekście. „Jeżeli status tłumacza jako pośrednika między kulturami nie podlega już dyskusji”, pisze Magdalena Mitura (2018: 67), „to poznanie elementów jego biografii (...) otwiera niewykorzystane dotychczas obszary eksploracji czynników wpływających na przekład”.

Mitura (por. tamże: 62–67) odnosi się w tej kwestii do Antoine’a Bermana i jego projektu „produktywnej krytyki” przekładu literackiego, w ramach którego droga do całościowego badania konkretnego przekładu prowadzi wyłącznie przez tłumacza. Należy bowiem, uważa Berman, najpierw zrozumieć jego pozycję (tj. stosunek do przekładu ogólnie lub do konkretnego tekstu, który ma być przełożony), projekt tłumaczeniowy (czyli koncepcję danego przekładu) oraz horyzont (tj. kontekst literacki, historyczny i kulturowy, w którym tłumacz przystępuje do przekładu dzieła; por. Kuhn 2007: 86–110). W związku z tym Berman formułuje szereg pytań, które przytaczam w przekładzie Renaty Makarskiej:

Ważne jest, byśmy wiedzieli, czy tłumacz jest Francuzem, czy też cudzoziemcem, czy jest „tylko” tłumaczem, czy może ma jeszcze inną, wartą odnotowania profesję (...), chcemy dowiedzieć się, czy jest również autorem i publikuje swoje utwory; z jakiego języka lub z jakich języków tłumaczy, jakie ma związki z tymi językami (...) w jakim stopniu jest dwujęzyczny; czy specjalizuje się w jakichś gatunkach, jakie jeszcze utwory przetłumaczył; czy jest „poli-tłumaczem” (jak się najczęściej zdarza) czy też „monotłumaczem” [tłumacz wielu różnych autorów kontra tłumacz jednego autora / jednej autorki – R.M.] (...); chcemy się dowiedzieć, w jakich językach i literaturach tłumacz czuje się u siebie; czy posiada (...) „dorobek translatorski”, i które jego tłumaczenia są najwybitniejsze; czy ukazały się eseje, studia, praca doktorska czy inna literatura przedmiotu jego autorstwa, zawierająca refleksję dotyczącą jego pracy translatorskiej; i w końcu – czy pisał o praktyce translacji, zasadach, którymi się kieruje, o swoich tłumaczeniach i o tłumaczeniu w ogóle (cyt. za Makarska 2016b: 86).

Jak pokazuje praktyka badawcza, odpowiedź na te pytania często nie jest łatwa, a czasem niemożliwa z braku odpowiednich dokumentów i rzetelnych danych. Zbyt często tłumacze byli zapomniani lub nieuwzględniani, przy czym sami bywają współodpowiedzialni za ten stan rzeczy, jeśli nie zadbali o to, by zabezpieczyć materialne ślady własnej twórczości.

Niestety, sami tłumacze (...) z rezygnacją przyjmują to mało zaszczytne stanowisko, jakie im opinia wyznacza. Wielu z nich zachowuje się wstydliwie, nie podaje swojego nazwiska albo ukrywa je pod inicjałami, kryptonimami, jakby spełniali coś nieobyczajnego,

stwierdza Jan Parandowski (1955: 12), w przemówieniu pod tytułem *O znaczeniu i godności tłumacza*, wygłoszonym z okazji otwarcia tzw. studium przekładowego, organizowanego przez polski PEN-Club w latach 1950–1953. O ile sąd ten, wyrażony kilkadziesiąt lat temu, stracił już nieco na aktualności, o tyle jest on do pewnego stopnia zgodny z o wiele nowszą i kontrowersyjną tezą Daniela Simeoniego (1998: 11–12), który określił „habitus tłumacza” jako „czołobitny” lub „służebny” (*subservient*), sugerując, że tłumacze nie chcieli wysuwać się na pierwszy plan, uważali bowiem siebie i swoją pracę za drugorzędną wobec tłumaczonych autorów i wyłącznie służebną w polu literackim. Jak pokazuje Ewa Rajewska (2015: 271–274), chęć „pozostania w cieniu” (autora, pseudonimu, brata-pisarza, innego tłumacza itp.) miała miejsce zwłaszcza w przypadku wielu znakomych tłumaczek w pierwszych dekadach XX stulecia.

Badanie biografii tłumaczek i tłumaczy może zatem stanowić swego rodzaju akt sprawiedliwości historycznej, wydobywając ich z cienia i ukazując kluczową rolę ich samych oraz ich przekładów w transferze międzykulturowym. „Uwidocznianiu” tłumaczy poświęcone są liczne przedsięwzięcia publicystyczne (m.in. wyżej wymienione tomy z wywiadami) oraz np. opracowywane w różnych krajach encyklopedie tłumaczy, jak szwedzki *Översättarlexikon*⁷ oraz niemiecki *Germersheimer Übersetzerlexikon*⁸, w Polsce zaś *Biobibliograficzny słownik tłumaczy literatury w odrodzonej Rzeczypospolitej* (Instytut Badań Literackich PAN)⁹ oraz historia

⁷ <https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/> (21.01.2023).

⁸ www.uelex.de (21.01.2023).

⁹ Jest to projekt NPRH pod kierownictwem Ewy Kołodziejczyk: <https://ibl.waw.pl/pl/o-instytucje/pracownie-i-zespoły/pracownia-dokumentacji-historycznoliterackiej-od-x/tlumacze-arcydział-literatury-w-odrodzonej-rzeczypospolitej.-cyfrowy-słownik-biobibliograficzny> (21.01.2023).

przekładu po 1918 roku pt. *Stulecie przekładu. Tłumacze i ich twórczość w literaturze polskiej po 1918 roku*, w której właśnie biografie tłumaczy będą punktem wyjścia (Centrum Przekładoznawcze UJ)¹⁰. Godne uwagi są także wydarzenia naukowe, m.in. konferencje i publikacje będące ich efektem. W maju 2018 roku w Wiedniu miała miejsce konferencja *Staging the literary translator*¹¹, w Krakowie zaś w marcu 2019 roku konferencja *(Nie)widzialność tłumacza. Jak badania nad rolą tłumaczy przyczyniają się do humanizacji translatoologii*¹². Także pierwszy krakowski Kongres Polskiego Przekładoznawstwa (maj 2022) miał osobną sesję pt. *Biografia translatorska w centrum badań – między przekładoznawstwem a biografiką*, której pokłosiem jest niniejszy numer „Przekładańca”¹³.

3. Zarys badań nad tłumaczami

Jak konkretnie mogą wyglądać badania z zakresu biografii tłumaczy? Według Chestermana (2009: 19–20), który proponuje ukierunkowany na tłumacza „model agenta” (*agent model*) jako uzupełnienie tzw. „mapy Holmesa” o jeszcze jedną gałąź, można je umieścić w trzech większych obszarach: kulturowym, kognitywnym i socjologicznym. Kaindl (2021: 13–17) rozszerza ten zakres badań m.in. o psychologię, gender i seksualność oraz historiografię. Zgodnie ze swoim postulatem, by w pierwszej kolejności zająć się właśnie tłumaczami, Pym (2009: 30–44) proponuje kilka paradygmatów i obszarów badawczych, począwszy od szukania nieznanych uprzednio informacji (*unearth the obscure*), poprzez śledzenie różnych aktywności (*follow the multidiscursive*) i międzykulturowej mobilności tłumaczy (*trace the movements*), aż po badania tzw. „międzykultur” (*intercultures*) i międzynarodowych sieci (*cross-cultural networking*), w których działają tłumacze.

¹⁰ Jest to projekt NCN pod kierownictwem Magdy Heydel: <https://przekladoznawstwo.polonistyka.uj.edu.pl/stulecie-przekladu> (21.01.2023).

¹¹ <https://translit2018.univie.ac.at/home/> (21.01.2023). Po konferencji organizatorzy Klaus Kaindl, Waltraud Kolb i Daniela Schlager wydali tom *Literary Translator Studies* ze wstępem Kaindla (2021).

¹² <https://polnisch.fb06.uni-mainz.de/konferencja-tagung/> (21.01.2023). Tom konferencyjny, redagowany przez organizatorki Jadwigę Kitę-Huber i Renatę Makarską, ukazał się pt. *Wyjść tłumaczowi naprzeciw. Miejsce tłumacza w najnowszych badaniach translatoologicznych* (2020).

¹³ Zob. program obrad: <https://kongres-przekladoznawstwa.confer.uj.edu.pl/> (21.01.2023).

Również Berman wskazał w powyższym cytacie na wiele szczegółowych pytań dotyczących osoby tłumacza, których listę można rozwijać.

Z inspirującą propozycją wystąpiła Makarska (2014: 56–60; 2016a: 216–219), wyodrębniając cztery elementy biografii translatorskich. Zalicza do nich, po pierwsze, biografię językową i topograficzną tłumacza (obejmującą także jego mobilność), po drugie, sieci kontaktów z innymi agentami pola literackiego. Po trzecie, zwraca uwagę na „(auto)prezentację tłumacza”, np. w mowach okolicznościowych wygłaszanych z okazji odbierania nagród, ale też w ramach krytyki przekładów. Czwarty element to relacje między pracą translatorską a innymi aktywnościami, które podejmują tłumacze. Podejście metodologiczne Makarskiej wydaje się atrakcyjne również z tego powodu, że wyodrębnione segmenty są charakterystyczne dla biografii wielu tłumaczy, co umożliwi np. porównywanie biografii tłumaczy z podobnego okresu i pozwala sformułować wnioski co do ich tzw. „kolektywnej biografii” (por. Harders, Schweiger 2009: 194–198), a także dotyczące pozycji tłumaczy w danej rzeczywistości społeczno-kulturowej.

Wspomniane elementy biograficzne można uzupełnić o kilka kolejnych, na co zwróciłem uwagę na przykładzie trzech dziewiętnastowiecznych tłumaczy galicyjskich: Jana Nepomucena Kamińskiego, Walentego Chłędowskiego i Wiktora Baworowskiego (por. Eberharter 2018: 30–34). Dla tłumacza literatury ważne jest bowiem nabywanie specyficznych kompetencji literackich, co oznacza zarówno umiejętność adekwatnego rozumienia tekstów literackich, jak i zdolność do odpowiedniego oddania oryginału w języku docelowym. W związku z tym można pytać o doświadczenia lekturowe tłumacza albo o zawartość jego księgozbioru, o ile jest on dostępny dla badaczy. Nie bez znaczenia jest też moment podjęcia działalności translatorskiej oraz motywy decyzji o zajęciu się przekładem, nierzadko wpływające z konkretnych sytuacji życiowych.

Kluczowym elementem biografii translatorskiej jest tzw. „dzieło translatorskie”, czyli możliwie pełny przegląd wszystkich publikowanych i niepublikowanych tłumaczeń, i rozpoznanie w nich pewnych punktów ciężkości, np. preferencji dla danych autorów, gatunków itd. Często wybór tłumaczonych tekstów wynika z doświadczeń życiowych (np. emigracja, działalność polityczna, zaangażowanie kulturowe) lub z uwarunkowań historycznych czy kulturowych, które wpływają na powstawanie przekładów. Tak było w przypadku Karla Dedeciusa, urodzonego w 1921 roku niemieckojęzycznego łódzianina, który, najpierw podczas

wojny w mundurze Wehrmachtu, a później mieszkając w Niemczech Zachodnich, na własnej skórze doświadczył całego ciężaru stosunków polsko-niemieckich, aby następnie ich poprawę uczynić zadeklarowanym celem swojej działalności przekładowej (por. np. Dönhoff 1991). W innych przypadkach bywa, że własne życie tłumacza znajduje odzwierciedlenie w przekładanych tekstach (literackich). Wszystkie punkty styczne między życiem a twórczością tłumacza ułatwiają badaczowi odpowiedź na pytanie, jakie dzieło translatorskie dany tłumacz realizował, pozwalają bliżej je scharakteryzować i spojrzeć na nie całościowo.

Ostatnim krokiem systematycznego opisu biografii translatorskiej powinna być próba ustalenia tego, co nazwać by można „tożsamością translatorską”. Przez to pojęcie należy rozumieć kwestię autodefinicji, czyli postrzegania siebie samego jako tłumacza na tle wszystkich podejmowanych aktywności. Bardzo ciekawe są zatem kwestie dotyczące wyobrażenia tłumacza o własnej roli oraz o wynikających z niej zadaniach, a także pytania o jego sposób pracy. Kaindl słusznie zwraca w tym kontekście uwagę na znaczenie badań kognitywnych i psychologicznych, np. w odniesieniu do sposobu pracy tłumaczy, a także wyodrębnia kilka aspektów, pozwalających opisać różne oblicza jednej osoby-tłumacza, m.in. tożsamość, własne ja, rolę lub habitus (Kaindl 2021: 14–16, 18–22). W dyskusji o „tożsamości translatorskiej” istotny jest też odbiór społeczny, czyli jak tłumacz jest postrzegany w swoim środowisku oraz jak czytelnicy i krytycy odbierają i oceniają jego przekłady.

Zgodnie z tzw. zwrotem ku materialności w przekładoznawstwie (por. Kita-Huber, Makarska 2020: 11) oraz rosnącą świadomością znaczenia i wartości naukowej materiałów osobistych (por. Munday 2014 oraz Paloposki 2016) można do badania powyższych aspektów wykorzystać różnorodne źródła: poczynając od krótkich portretów, np. w leksykonach i gazetach, a także w laudacjach czy nekrologach, poprzez eseje, wywiady, aż po dzienniki, dokumenty osobiste, korespondencję prywatną i zawodową, teksty autobiograficzne oraz teksty o tłumaczeniu, pisane przez samych tłumaczy i zawierające refleksje dotyczące istoty i celów przekładu, jak i w końcu same manuskrypty przekładów. Oczywiście nie zawsze istnieją potrzebne źródła i tylko w nielicznych przypadkach dysponujemy kompletną, a przynajmniej wystarczająco obszerną spuścizną danego tłumacza. Niemniej wiele instytucji zaczęło ostatnio gromadzić archiwa tłumaczek i tłumaczy, co jest wyrazem zwiększonej świadomości ich znaczenia. Maier (2007: 9) opisuje działania American Literary Translators Association

w tym zakresie, doskonałym przykładem jest także Archiwum im. Karla Dedeciusa w Słubicach, które przechowuje i udostępnia nie tylko materiały po fundatorze, lecz także spuściznę ośmiorga innych tłumaczek i tłumaczy¹⁴.

4. Biografie translatorskie jako narracje?

Czy warto łączyć zebrane informacje o tłumaczach w spójne narracje, aby opowiedzieć całą biografię translatorską danej osoby i uchwycić jej osobowość w pełniejszym wymiarze? Biografia taka jawiłaby się wówczas jako ewolucja, a jej poszczególne etapy – takie jak socjalizacja językowa, decyzja, by zająć się tłumaczeniem, lub sukcesywne tworzenie dzieła translatorskiego – układałyby się w pewną całość, pozwalając uzyskać obraz tłumacza nie tylko jako autora przekładów, lecz jako kogoś, kto podejmuje wielorakie działania na rzecz dialogu międzykulturowego.

Przekładoznawstwo może tu czerpać z doświadczeń biografiki. Zagadnienie to zasługiwałoby na osobne opracowanie, dlatego w tym miejscu zasygnalizuję tylko kilka problemów. Biografie translatorskie można pod względem genologicznym określić jako biografie naukowe lub niefikcjonalne oraz jako biografie dokumentalne (Całek 2013: 57–60, 62–63), gdyż wyróżnia je silne ukierunkowanie na fakty oraz oparcie na źródłach wszelkiego rodzaju (wraz z odpowiednim aparatem naukowo-bibliograficznym), ograniczenie elementów narracyjnych do niezbędnego minimum oraz dążenie do obiektywności i jak najdalej idącej redukcji cech fikcjonalności. Nie oznacza to bynajmniej, iż także nienaukowe biografie tłumaczek – jak wymienione znakomite *Trzy tłumaczki* Umińskiego (por. przyp. 2) – nie są również silnie ugruntowane w zebranych i dostępnych faktach. I właśnie kwestia faktów i ich znaczenia dla biografii translatorskich nasuwa pytania, na które trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź¹⁵. Po pierwsze, odnośnie

¹⁴ <https://www.ub.europa-uni.de/pl/benutzung/bestand/kda/index.html> (22.01.2023). Rozmowa z kierowniczką Archiwum im. Dedeciusa, Agnieszką Brockmann, oraz z Iloną Czechowską, dyrektorką Zarządu Fundacji im. Karla Dedeciusa w Frankfurcie nad Odrą, znajduje się w: Kita-Huber, Makarska 2020: 55–66.

¹⁵ Jak zaznaczono wyżej, biografowie tłumaczy zwykle borykają się z brakiem faktów biograficznych. Problemem może też jednak być przypadek odwrotny, co widać na przykładzie Dedeciusa, którego obszerna spuścizna ugruntowała jego ponadproporcjonalną widoczność w niemiecko-polskim polu translacyjnym, m.in. kosztem innych tłumaczy.

do kryteriów ich doboru – Berman np. dopuszcza tylko fakty dotyczące bezpośrednio działalności przekładowej, „życie tłumacza” zaś, pisze, „mało nas interesuje, nie mówiąc już o jego mękach duchowych” (cyt. za Kuhn 2007: 99). Również Janusz Sławiński (1975: 22) mówi o „wykroju biografii”, który dotyczy „sytuowania się w kulturze literackiej danego czasu i środowiska”. Kaindl (2021: 23) natomiast argumentuje, że nie należy redukować tłumacza tylko do jego przekładów i że każda wiedza o osobie-tłumaczu może być istotna dla całościowego rozumienia jego działalności translatorskiej. Chodziłoby więc o to, czy pisać biografię danej osoby jako tłumacza, czyli w odniesieniu tylko do tej aktywności, czy też całościową biografię, w której rola tłumacza ukazana jest w kontekście innych działalności i ról życiowych.

Po drugie zaś należałoby rozstrzygnąć, jak traktować informacje niezrzetelne, które mogą pochodzić także od samych tłumaczy. Pokazuje to m.in. przykład zasłużonego lwowskiego tłumacza Alberta Zippera i nkreślonej przez niego w liście do Józefa Ignacego Kraszewskiego wizji przekładu jako pośrednictwa między kulturami, co jednak nie znalazło pełnego potwierdzenia w zachowanych dokumentach biograficznych Zippera i w przebiegu jego kariery translatorskiej (por. Eberharter 2020: 99–106).

Również w odniesieniu do biografii opartych na źródłach należy pytać, w jakiej mierze oddają one rzeczywistą osobowość charakteryzowanego tłumacza. Choć mają one z zasady silny związek z faktami, to z powodu stosowanych chwytów narracyjnych i tekstowych fikcjonalność zdaje się immanentną cechą każdej narracji biograficznej, na co zwracają uwagę Nünning (2009: 21–22) i Saunders (2017: 4–6).

Podstawowym zadaniem biografą jest wybór z dostępnych faktów dotyczących opisywanej osoby tych, które uważa za ważne, oraz uporządkowanie ich w pewnym kontekście. Łącząc fakty w ciąg biograficzny, badacz (re-)konstruuje w ten sposób czyjeś życie jako tłumacza. Należy jednak mieć świadomość, że wybrana struktura, według której porządkowane są fakty, jak również i sam ich dobór, stanowią zawsze tylko jedno z możliwych rozwiązań, zgodne z koncepcją biografą. Tym bardziej jeżeli fakty się wzajemnie warunkują – w taki sposób, że wszystkie razem składają się na całość, tzn. na życie danej osoby jako tłumacza (por. Klein 2009: 204, 208).

Niejednokrotnie z braku materiału badacz-biograf bywa zmuszony do uzupełnienia luk, co w zasadzie może robić tylko w oparciu o hipotezy i przypuszczenia. Jak trafnie zauważa Anna Nasiłowska (2019: 10), „wiedza uzyskana na podstawie dokumentów jest punktowa, to układanka, z której trzeba złożyć jakiś obraz, narracja może maskować białe punkty”. Tak np.

w przypadku wybitnej krakowskiej tłumaczki Wandy Kragen nie wiemy prawie nic o okresie 1919–1929, poprzedzającym jej debiut translatorski. Sama wypowiadała się na ten temat lakonicznie: pierwsze książki miała przekładać niby przypadkiem, co jednak nie do końca jest spójne z jej późniejszą działalnością, kiedy to wielokrotnie w swoich tekstach i wypowiedziach starała się powiększyć kapitał symboliczny tłumaczy, ich pracy oraz przekładu literackiego (por. Eberharter 2022: 140–144).

Należy też rozważyć, czy struktura wybrana do opisu danej biografii nie sugeruje mylnie, jakobyśmy mieli do czynienia z jednorodną, nieprzerwaną ewolucją – w tym przypadku: ewolucją jako tłumacza. W życiorysach wielu tłumaczy nietrudno bowiem znaleźć punkty zwrotne i zbiegi okoliczności, które często decydowały o przebiegu danej biografii translatorskiej. Tak było u Sławomira Błauta, dla którego praca tłumacza miała być swoistym refugium w okresie napięć politycznych w PRL-u. Przeszkodziła temu okoliczność, że został tłumaczem Güntera Grassa i jego *Blaszanego bębenka*, w związku z czym na długie lata stał się obiektem zainteresowania służb specjalnych (por. Eberharter 2016: 53–61). Może warto się zatem zgodzić z postulatem Pierre’a Bourdieu, aby zdarzenia biograficzne opisywać jako kolejne pozycje, które dana osoba zajmuje w najważniejszym dla niej otoczeniu społecznym, czyli jako ciągłą zmianę jej relacji wobec innych agentów we wspólnym polu, uwzględniając również jego zmienne uwarunkowania (Bourdieu 2011: 309–310). W tym zakresie badania biograficzne tłumaczy znakomicie mogą nawiązać do socjologii przekładu, wykorzystującej kluczowe pojęcia Bourdieu: pole, agent, kapitał i habitus (por. Wolf 2007: 15–23, 32–36).

Ważna jest w końcu kwestia referencjalności, tzn. znaczenia, które przypada bądź też jest przypisywane poszczególnym zdarzeniom biograficznym właśnie w kontekście tego, jak dana osoba stała się tłumaczem. Kluczowa rola przypada tutaj badaczowi, gdyż to on, znając wszystkie dostępne źródła dotyczące życia danej osoby, proponuje określony sposób ich rozumienia i interpretacji w ramach całej biografii translatorskiej (por. Hanuszek 2009: 14–15). Nierzadko sam tłumacz narzuca pewną interpretację, jak np. Dedecius (2008: 145–148), który w autobiografii opisuje swoje pierwsze przekłady, dokonywane w niewoli rosyjskiej pod koniec drugiej wojny światowej, jako zwiastun przyszłej pracy przekładowej, zaznaczając, że już wówczas rozumiał je jako sposób dialogu między narodami. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że takie znaczenie nadał im dopiero retrospektywnie, przypisując swoim translatorskim początkom pewne znaczenie symboliczne – inaczej niż wspomniana Wanda Kragen.

Mimo właściwego biografom elementu fikcjonalności nie wolno jednak stawiać znaku równości między biografią translatorską a np. powieścią (por. Nünning 2009: 25–26)¹⁶, m.in. dlatego, że opowiada ona o realnej osobie w oparciu o źródła. Poza tym jej celem jest opis bohatera w sposób możliwie wiarygodny, w związku z czym badacze (Hanuschek 2009: 14; Całek 2013: 60–62; Legeżyńska 2019: 14, 25–26) zwracają uwagę, że w ocenie tego, na ile dana biografia odzwierciedla rzeczywisty obraz przedstawianej osoby, zamiast słowa „prawdziwa” bardziej adekwatne są określenia takie jak: „rzetelna”, „sumienna”, „uczciwa” lub „przekonująca”. Biografika uwrażliwia na konieczność krytycznego i rzetelnego obchodzenia się z danymi oraz uświadamia badaczom biografii translatorskich, że obraz tłumacza, jaki zostanie nakreślony, zależy w dużej mierze od narracji wybranej i zaproponowanej odbiorcy.

5. Podsumowanie

Bez wątpienia tłumaczki i tłumacze dysponują tzw. „godnością biograficzną” (por. Schweiger 2009: 32–36), a ich życiorysy lub biografie stanowią istotny materiał w badaniach historii przekładu, gdyż ukazują m.in. ich znaczący wkład w dialog międzykulturowy i w rozwój literatur narodowych. Również ze względu na historycznie długotrwałą a nieuzasadnioną niewidoczność tłumaczy zbieranie możliwie największej liczby informacji o ich życiu wydaje się ze wszech miar wskazane. Tym bardziej ma to znaczenie, jeżeli umieścimy tłumaczy w owej centralnej pozycji międzykulturowej, którą nakreśliłem powyżej. Chodzi zatem o uchwycenie dynamicznej wzajemnej relacji między tłumaczem, jego osobowością i biografią, uwarunkowaniami i całym otoczeniem, w którym żyje i pracuje, a jego dziełem translatorskim, co z kolei pozwoliłoby na lepsze zrozumienie samych przekładów. Jeśli jako badacze dysponujemy wystarczająco dużą liczbą danych, możemy się pokusić o ich połączenie w ramach większej narracji biograficznej. W ten sposób możemy nie tylko śledzić przebieg kariery translatorskiej, ale także

¹⁶ Bardzo ciekawe w tym kontekście są badania nad przedstawieniami tłumaczy i ich pracy w tekstach literackich, które Heydel (2020: 42–43) określa jako „alternatywną drogę studiów nad biografiami tłumaczy”, gdyż, jak pisze dalej: „paradoksalnie literackie portrety są pełniejsze niż fragmentaryczne czasem informacje uzyskiwane w biograficznych śledztwach; dostarczają one także modeli scalenia z trudem wyszukiwanych w archiwach i zapisach strzępków”. Por. także: Maier 2007: 6–7.

ukazać danego tłumacza wraz z jego przekładami w szerszym kontekście społecznym i historycznym, tzn. w polu literackim i tłumaczeniowym, w którym jest on jednym z kluczowych agentów.

Bibliografia

- Bończa Bukowski de, Piotr, Zarychta Paweł. 2021. *Przez pryzmat tłumacza*, w: P. de Bończa Bukowski, P. Zarychta, *Między literaturami. Rozmowy z tłumaczami o pisarzach języka niemieckiego*, Kraków: Universitas, s. 7–18.
- Bourdieu Pierre. 2011. *Die biographische Illusion*, przeł. H. Beister, w: B. Fetz, W. Hemecker (red.), *Theorie der Biographie. Grundlagentexte und Kommentar*, Berlin–New York: de Gruyter, s. 303–310.
- Brzozowski Jerzy. 2011. *Stanąć po stronie tłumacza. Zarys poetyki opisowej przekładu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Całek Anita. 2013. *Biografia naukowa: od koncepcji do narracji. Interdyscyplinarność, teorie, metody badawcze*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Chesterman Andrew. 2009. *The Name and Nature of Translator Studies*, „Hermes – Journal of Language and Communication Studies” 42, s. 13–22.
- Dedecius Karl. 2008. *Europejczyk z Łodzi. Wspomnienia*, przeł. S. Lisiecka, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Dönhoff Marion. 1991. »...in vieler Hinsicht eine einmalige Erscheinung.« *Laudatio zur Verleihung des Hessischen Kulturpreises (1986)*, w: M. Mack (red.), *Karl Dedecius und das Deutsche Polen-Institut. Laudationes, Berichte, Interviews, Gedichte. Für Karl Dedecius zum 70. Geburtstag*, Darmstadt: Justus von Liebig, s. 13–24.
- Eberharter Markus. 2016. *Sławomir Blaut – Porträt des Übersetzers*, „OderÜbersetzen” 5–6–7, s. 53–63.
- Eberharter Markus. 2018. *Die translatorischen Biographien von Jan Nepomucen Kamiński, Walenty Chłędowski und Wiktor Baworowski. Zum Leben und Werk von drei Literaturübersetzern im 19. Jahrhundert*, Warszawa: Instytut Lingwistyki Stosowanej.
- Eberharter Markus. 2020. *Biografia translatorska Alberta Zippera (1855–1936)*, w: J. Kita-Huber, R. Makarska (red.), *Wyjść tłumaczowi naprzeciw. Miejsce tłumacza w najnowszych badaniach translologicznych*, Kraków: Universitas, s. 93–109.
- Eberharter Markus. 2022. *Die Suche nach der Persönlichkeit einer Übersetzerin. Wanda Kragen und ihre translatorische Identität*, w: A. Balfanz, J. Drejer, C. Kleinke, D. Marthin (red.), *(Um)Wege zum Wissen. Festschrift für Bożena Chohuj*, Berlin: Logos, s. 137–144.
- Hanuschek Sven. 2009. *Referentialität*, w: Ch. Klein (red.), *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*, Stuttgart–Weimar: Metzler, s. 12–16.
- Harders Levke, Schweiger Hannes. 2009. *Kollektivbiographische Ansätze*, w: Ch. Klein (red.), *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*, Stuttgart–Weimar: Metzler, s. 194–198.

- Heydel Magda. 2013. „*Gorliwość tłumacza*“. *Przekład poetycki w twórczości Czesława Miłosza*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Heydel Magda. 2020. *Kto tłumaczy? Sylwetka tłumacza w najnowszych badaniach przekładoznawczych*, w: J. Kita-Huber, Renata Makarska (red.), *Wyjść tłumaczowi naprzeciw. Miejsce tłumacza w najnowszych badaniach translologicznych*, Kraków: Universitas, s. 23–44.
- Hu Gengshen. 2004. *Translator-Centredness*, „*Perspectives: Studies in Translatology*” 12:2, s. 106–117.
- Jarniewicz Jerzy. 2012. *Niech nas zobaczą, czyli translatorski coming out*, w: J. Jarniewicz, *Gościnność słowa. Szkice o przekładzie literackim*, Kraków: Znak, s. 7–22.
- Kaindl Klaus. 2021. *(Literary) Translator Studies: Shaping the Field*, w: K. Kaindl, W. Kolb, D. Schlager (red.), *Literary Translator Studies*, Amsterdam–Philadelphia: Benjamins, s. 1–38.
- Kita-Huber Jadwiga, Makarska Renata. 2020. *Wyjść tłumaczowi naprzeciw. Wprowadzenie*, w: J. Kita-Huber, R. Makarska (red.), *Wyjść tłumaczowi naprzeciw. Miejsce tłumacza w najnowszych badaniach translologicznych*, Kraków: Universitas, s. 5–19.
- Klein Christian. 2009. „*Histoire*”: *Bestandteile der Handlung*, w: Ch. Klein (red.), *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*, Stuttgart–Weimar: Metzler, s. 204–212.
- Kölbl Julia, Orlova Iryna, Wolf Michaela. (red.) 2020. *¿Pasarán? Kommunikation im Spanischen Bürgerkrieg. Interacting in the Spanish Civil War*, Wien–Hamburg: new academic press.
- Kuhn Irène. 2007. *Antoine Bermans „produktive Übersetzungskritik”. Entwurf und Erprobung einer Methode. Mit einer Übertragung von Bermans Pour une critique des traductions*, Tübingen: Narr.
- Legeżyńska Anna. 1999. *Tłumacz i jego kompetencje autorskie. Na materiale powojennych tłumaczeń z A. Puszkina, W. Majakowskiego, I. Kryłowa, A. Bloka*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Legeżyńska Anna. 2019. „*Wystarczy mocno i wytrwale zastanawiać się nad jednym życiem...*” *Biografistyka jako hermeneutyczne wyzwanie*, „*Teksty Drugie*” 1, s. 13–27.
- Maier Carol. 2007. *The Translator as an Intervenient Being*, w: J. Munday (red.), *Translation as Intervention*, London–New York: Continuum International Publishing Group, s. 1–17.
- Makarska Renata. 2014. *Die Rückkehr des Übersetzers. Zum Nutzen einer Übersetzerbiographie*, w: A.F. Kelletat, A. Tashinskiy (red.), *Übersetzer als Entdecker. Ihr Leben und Werk als Gegenstand translationswissenschaftlicher und literaturhistorischer Forschung*, Berlin: Frank & Timme, s. 51–61.
- Makarska Renata. 2016a. *Translationsbiographische Forschung. Am Beispiel von Siegfried Lipiner (1856–1911) und Grete Reiner (1892–1944)*, w: A.F. Kelletat, A. Tashinskiy (red.), *Übersetzerforschung. Neue Beiträge zur Literatur- und Kulturgeschichte des Übersetzens*, Berlin: Frank & Timme, s. 215–232.
- Makarska Renata. 2016b. *Translator redivivus. O pożytkach z biografii tłumacza*, „*OderÜbersetzen*” 5–6–7, s. 85–93.

- Mitura Magdalena. 2018. *Pasja mediacji. Tłumaczenie jako metaoperacja we francuskich przekładach Maryli Laurent*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Munday Jeremy. 2014. *Using primary sources to produce a microhistory of translation and translators: theoretical and methodological concerns*, „Translator: Studies in Intercultural Communication” 20 (1), s. 7–12.
- Nasiłowska Anna. 2019. *Porządki w bibliotece*, „Teksty Drugie” 1, s. 7–12.
- Nünning Ansgar. 2009. *Fiktionalität, Faktizität, Metafiktion*, w: Ch. Klein (red.), *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*, Stuttgart–Weimar: Metzler, s. 21–27.
- Paloposki Outi. 2016. *In Search of an Ordinary Translator: Translator Histories, Working Practices and Translator-Publisher Relations in the Light of Archival Documents*, „Translator: Studies in Intercultural Communication” 23:1, s. 31–48.
- Parandowski Jan. 1955. *O znaczeniu i godności tłumacza*, w: M. Rusinek (red.), *O sztuce tłumaczenia*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, s. 11–20.
- Pluszka Adam (red.). 2016. *Wte i wewte. Z tłumaczami o przekładach*, Gdańsk–Warszawa: słowo/obraz terytoria.
- Pym Anthony. 2009. *Humanizing Translation History*, „Hermes – Journal of Language and Communication Studies” 42, s. 23–48.
- Pym Anthony. 2014. *Method in Translation History*, New York: Routledge.
- Rajewska Ewa. 2015. *Twórczość przekładowa kobiet*, w: E. Kraskowska, B. Kaniewska (red.), *Polskie piarstwo kobiet w wieku XX: procesy i gatunki, sytuacje i tematy*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 269–298.
- Saunders Edward. 2017. *Introduction. Theory of Biography or Biography in Theory?*, w: Wilhelm Hernecker, E. Saunders (red.), *Biography in Theory: Key Texts with Commentaries*, Berlin–Boston: de Gruyter, s. 1–8.
- Schweiger Hannes. 2009. *›Biographiewürdigkeit‹*, w: Ch. Klein (red.), *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*, Stuttgart–Weimar: Metzler, s. 194–198.
- Simeoni Daniel. 1998. *The Pivotal Status of the Translator’s Habitus*, „Target” 10:1, s. 1–39.
- Sławiński Janusz. 1975. *Mysli na temat: biografia pisarza jako jednostka procesu historycznoliterackiego*, w: J. Sławiński, J. Ziomek (red.), *Biografia – Geografia – Kultura Literacka*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, s. 9–24.
- Tryuk Małgorzata. 2012. *Ty nic nie mów, ja będę tłumaczył. O etyce w tłumaczeniu ustnym*, Warszawa: Zakład Graficzny UW.
- Umiński Krzysztof. 2022. *Trzy tłumaczki*, Warszawa: Marginesy.
- Wolf Michaela. 2007. *Introduction. The Emergence of a Sociology of Translation*, w: M. Wolf, A. Fukari (red.), *Constructing a Sociology of Translation*, Amsterdam–Philadelphia: Benjamins, s. 1–36.
- Zaleska Zofia. 2015. *Od Autorki*, w: Z. Zaleska, *Przejęzyczenie. Rozmowy o przekładzie*, Wołowiec: Czarne, s. 5–6.